

ПРИЛОЗИ

Варвара БОРИСОВНА ХЛЕБНИКОВА*

МЕМОАРИ ГАВРА ВУКОВИЋА КАО ОГЛЕДАЛО
ЦРНОГОРСКЕ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ

ABSTRACT: This paper discusses the Memoirs of the Ministry of foreign affairs of Montenegro, Gavro Vuković; a place to search for important historical facts. A known politician from the turn of the 19th to 20th century, summed up the memories of his political career and gave a detailed analysis on the work of government of the Principality, with special emphasis on the efforts on strengthening the international position of the state. In his opinion, diplomatic efforts of Montenegrin political elite were not sufficient. The efforts of Gavro Vuković to learn the lessons from mistakes, made by government of the Principality, were of the particular significance.

KEY WORDS: Ministry of foreign affairs, Principality of Montenegro, Gavro Vuković, memoirs

Мемоари Гавра Вуковића, министра иностраних дјела Црне Горе у периоду од 1899. до 1905. године, публиковани су за живота аутора али и после његове смрти. У почетку су излазили у виду малих брошура- осврта¹ посвећених свијетлим епизодама из дипломатског живота књажевства. Потом на граници између 20. и 30. година XX вијека они су штампани у часопису Цетињског историјског друштва: „Записи“².

Мемоари Гавра Вуковића сабирани су у једну цјелину и први пут објављени 1985. године. За штампу их је приредио проф. др Слободан Томовић, као тротомно издање, које је било праћено уводном сту-

* Ауторка је доцент на Државном Универзитету М. В. Ломоносова, Москва.

¹ Војвода Гавро Вуковић, *Из дипломатских односа Црне Горе с Енглеском, Француском, Бугарском, Аустријом и Турском*, Цетиње 1929.

² Војвода Гавро Вуковић, *Германија и Црна Гора*, Записи, књ 1, Цетиње, јул-децембар 1927.

дијом, фотографијама и коментарима³. Ово издање *Мемоара*, поменуте године објавили су Обод-Цетиње и Побједа-Титоград.

Осим поменутог издања, професор Томовић је у продукцији издавачке куће Обод, 1996. приредио ново издање *Мемоара* са много опширнијом уводном студијом. Тренутно, дакле, постоје два цјеловита издања Мемоара војводе Гавра Вуковића.

Као и појава првог, и излазак из штампе другог издања *Мемоара*⁴ представљао је важан догађај у научном животу Црне Горе. Насљеђе Гавра Вуковића тако је постало доступно широком кругу заинтересованих читалаца. Ми смо у писању овога рада користили прво издање, јер се у Русији, у Москви, у библиотечким фондovima Универзитетске библиотеке МГУ, једино оно може пронаћи. Свакако да би било цјелисходније да смо имали на располагању и друго издање, са опширнијим предговором приређивача, проф. др Слободана Томовића, који има поднаслов: „Општа вриједност и значај мемоарске литературе“. Аутор предговора и једног и другог издања је високо оцијенио фактографско богатство и литературну вриједност радова војводе Гавра Вуковића.

У потпуности се саглашавајући са тим оцјенама покушаћемо да допунимо виђења о неким карактеристикама анализираног историјског извора, *Мемоара*, војводе Гавра Вуковића, чији је садржај и у једном и другом издању истовјетан.

Традиционално је мишљење да мемоари представљају - прилично субјективно свједочанство прошлих времена. Аутори, у њима, по правилу настоје да оправдају и објасне своје поступке, често покушавајући да пребаце одговорност за грешке на друге, прећуткујући негативне поступке људи из свог окружења. Ипак, ти недостаци, некад, могу имати позитивну страну, за ова или она сјећања.

У *Мемоарима* Гавра Вуковића прилично јасно је показана личност политичара коме је припала „коцка“ да представља књажевство у међународној асени, у сложеном историјском периоду. Граница између XIX и XX вијека била је за Црну Гору вријеме бурног државног развоја: разграничења са сусједима и настојања да игра значајну улогу у европској политици. То је била епоха великих нада и амбиције мале змеље, успјеха и падова, покушаја и грешака. Савременици су на различит начин оцјењивали црногорског министра иностраних дјела, једни су га хвалили, други кудили, давали му различите епитете. Но, нико од њих није могао тако тачно да представи карактер личности војводе Гавра Вуковића, његов професионални приступ, политичке и личне предно-

³ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, књ. 1-3, Обод-Цетиње, Побједа-Титоград, 1985; За штампу приредио: проф. Др Слободан Томовћ,

⁴ Војвода Гавро Вуковић, *Мемоари*, Обод, Цетиње 1996.

сти, како је учинио он сам, на страницама својих успомена. Веома често мемоаристи настоје да заузму позицију непристрасног приповједача настојећи да убиједе публику у своју објективност и честитост. Гавро Вуковић, напротив, не само да није скривао, него је чак истицао своја понекад пригушена осјећања, лични, субјективни поглед на догађај који је описивао, нескривено ишчекујући да ће читаоци бити на његовој страни, а потомци препознати његову праведност.

Као да је позивао не на просто разумијевање, већ на исту тачку гледања, у доношењу закључака сводећи резултате свог многољетног рад. Демонстрирајући своје симпатије и антипатије, осуђујући и критикујући, хвалећи и саглашавајући се, политичар се у својим сјећањима представио намаоригиналним представником свога народа, човјском снажног карактера, тешким и противурјечним. Све особине црногорског темперамента, све психолошке особености националног менталитета Црногораца одразиле су се, како у дипломатској дјелатности Гавра Вуковића, тако и у његовом наративном наслеђу. Министар је некад био „превише Црногорцем“ да би се допао свима, којису са њим сарађивали. На стране колеге његова националност је производила дубоке и вишезначне утиске.

Гавро Вуковић, син знаменитог војводе Миљана Вукова Вешовића, родио се 1852. године. Престижан положај породице дозволио је младићу да стекне образовање у иностранству, о коме су његови вршњаци могли само да сањају. Школовао се у Београду, гдје је 1873. године постао први црногорски дипломирани правник. За дипломски рад Вуковић је био награђен академском премијом. Успјеси у школовању будућег министра – представљају потврду једне од важних карактеристика црногорског народа. Руски славист А.П. Ровински често је истицао високи интелектуални потенцијал, успјехе и способности црногорске омладине у стицању образовања.

Државну каријеру као правник Гавро Вуковић је започео у својству секретара Сената, а потом је именован за члана Великог суда. Током 1876-1878. године је учествовао у ратним збивањима, а убрзо затим, након неколико година проведених у Цариграду на дужности отправника послова у црногорском посланству, постављен је за министра иностраних дјела Црне Горе. Напустивши ту дужност 1905. године, продужио је да игра значајну улогу у политичком животу књажевства. Двије године био је предсједник Државног савјета, и два пута је биран за посланика Црногорске скупштине. Послије тога, након што је 1918. године Црна Гора ушла у састав Срба, Хрвата и Словенаца, Вуковић је, незаобилазан због својих способности, радио у дипломатији Краљевине СХС, у Цариграду. Умро је 1928. Године, а сахрањен у јед-

ном од напознатијих црногорских манастира „Ђурђеви Ступови“. Сада у домовини некадашњег министра спољњих послова Црне Горе, у Бера-нама (дуго административном центру племена Васојевићи) постоји меморијални музеј Гавра Вуковића.

Ми не располажемо подацима о томе да ли је министар своје мемоаре писао својеручно или диктирао секретару, да ли су они потом лекторисани. У сваком случају видљива је умјетничка надареност аутора, вјештина љепоречиве нарације, способност да задржи пажњу читалаца. Садржај есеја је врло разноврстан. Ту су успомене о устанку у Босни и Херцеговини 1875-76, причања о ратовању 1876-78. и казивање о томе како се тешко рјешавало питање граница тек призна-тог европског књажевства. Важна тема су и односи са Србијом, Турском, Аустроугарском, Русијом, Француском, Италијом, Њемачком, Бугарском. Истовремено, Вуковић прати историјско уздицање књаза Николе, подробно описујући околности закључивања, корисних за Црну Гору, династичких бракова. Подвлачи притом улогу сродничких веза у постизању ових или оних националних задатака. Занимљива су и размишљања о мјесту Књажевства у међународним односима, о његовим стварним могућностима, о успјесима и неуспјесима политичке елите послје Берлинског конгреса. Као велики професионалац, Вуковић је јасно распознавао драматично разилажење нада црногорске елите и политичке реалности. Илузије о будућности своје земље током година су бивале све мање, а оцјене постајале све строже и критичније. Заокружујући поглед на период четрдесетогодишњег владања књаза Николе, министар је 1900. године писао: „У земљи је постојао хаос у цивилној и војној администрацији. Правосуђе је било на ниском ступњу, у коме се губило пуно драгоцјеног времена на уштрб правде и правичности. Привреда и трговина биле су такође у примитивном стању...“ „Финансијски положај отежавао је невоље земље. Зајмови су чињени у иностранству под најтежим условима. Исплате велике стопе интереса и амортизација, рачунајући укупно, износиле су по 12% те су биле немогуће. Стога су камате регулисане претварањем њиховим у главницу. Ми смо искључиво договали бечким државним кредитним заводима, јер нигдје друго нијесмо могли наћи зајам. Аустријској влади наша немоћ одговорити исплатом у роковима служила је да нас држи у шкрипцу и да нас гњави на политичком пољу. ... Према рђавом економском стању уопште, и државни приходи били су и сувише малени, расходи су прогресивно расли, изванредни и непредвиђени трошкови удадбе, женидбе и светковине“.⁵ То је био веома трезвен поглед о путу којим

⁵ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т. 3, 190.

су ишли послови у држави. При томе се достојанственост са којом су у *Мемоарима* разматране прилике у земљи, показује не само у отвореном признању неуспјеха црногорских лидера.

Посебно треба обратити пажњу на замјеницу „ми“ којом Гавро Вуковић као да подвлачи своју личну одговорност за оно што се дешавало у књажевини. Садржај књиге свједочи о томе како су често војводу Гавра обузимале тужне мисли о очајном сиромаштву и беспомоћности своје несрећне домовине. У 1886. години посјетивши Бар који, је послје Берлинског конгреса припао Црној Гори, министар је био страшно потрешен тиме у каквом стању је затекао град који је прије припадао Турцима: „Тридесет година протекло је од када је Бар присаједињен Црној Гори, а ми нијесмо у њему ништа учинили, осим што је везан колским путем с унутрашњости земље... Толика жеља за морем у старо доба, па, када је добијено, занемарена је као да нам није ни од потребе било. Тај неопростиви гријех ми управљачи земље нећемо никада испостити или ће нам се потомство осветити те ће бацити дрвље и камење на наше гробове и жигосати наша имена. Надам се да ће тражити до кога је била кривица.“⁶

Ријетко је да су мемоаристи спремни да честито гледају у лице правде и признају своју неспособност, и преузму на себе кривицу за резултате неуспјеле политике. Питање о кривици не једном је покретао аутор успомена. Мала територија и почетно сиромаштво земље, са његове тачке гледања само су дијелом могли бити оправдање за неуспјех. Озбиљан хендикеп у напредовању земљепутем прогреса, ради рјешавања националних задатака, била је слабо припремљена државна бирократија. Гавро Вуковић се није увијек са одобравањем односио према оним или овим плановима политичке врхушке књажевства, плашећи се негативних посљедица недовољно осмишљених дјеловања.

Стално су биле критички интониране оцјене о дјелатности књаза Николе, који је, по мишљењу Вуковића, јавно прецењивао своје могућности, био претјерано оптимистичан и неопрезан, укључујући се у послове који нијесу били корисни за земљу. На примјер, књажевство је сувише скупо коштала подршка антиаустријских иступа у Босни и Херцеговини. „Аустрија је гонила Црну Гору до истребљења. Али ни она није стајала скрштених руку већ је стално потпиривала ватру у Херцеговини, незадовољнике примала, па их шиљала по Херцеговини да чине штете властима, гдје год могу,“⁷ писао је министар о жељи црногорског монаха да подстакне оружану борбу окупљених провинција против Аустро-Угарске. Он је истицао какву су претјерану цијену пла-

⁶ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т. 3, 157.

⁷ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т. 3, 58.

тили Црногорци за своје мијешање: „Калајева⁸ политика била је у томе да прогони Црну Гору до крајности и немилосрдно. ... Из тог разлога смо не само у политици, него и у трговинским и у финансијским питањима находили Калаја ма у ком облику. Он је био камен спотицања на сваком нашем кораку“⁹. Правилно судећи о бесперспективности политике конфронтације са моћном империјом Хабзбурга, оптужујући црногорског владара за претјерану оцјену својих могућности, Гавро Вуковић је ипак и сам био под тим импулсом. Он је остајао хладнокрвни дипломата, тражећи разуман компромис са опасним сусједом, а некада испољавао такву самоувјереност као и његов господар. Описујући своју посјету министру иностраних дјела Аустро-Угарске, грофу Голуховском 1899. године, Вуковић је признао да је брзо изгубио разум због „једног срдитог и неодмјереног тона“ саговорника. Послије неколико покушаја да убиједи грофа у неучествовању Црногораца у нередима у Херцеговини, срчано је додао: „Црна Гора, кад би хтјела, мада ју је незнатном сматрате, могла би држати обје провинције у вјечном пламену без икакве њене одговорности, а да окупациона власт нема мира ни дању ни ноћу“. На тај дрски испад Голуховски је одговорио ријечима које су свједочиле о томе да су аустријски руководиоци знали цијену црногорских власти: „Ваш књаз и ви једно говорите а друго радите“¹⁰.

Сцена коју Вуковић описује даје читаоцима могућност да разумију како је национални темперамент утицао на дипломатске намјере. Ко јеако не књажевски министар спољњих послова, требало да држи језик за зубима и да контролише сваку своју фразу у дијалогу са човјekom који је могао причинити бројне непријатности. Међутим, темпераментност, увредљивост, повишена емоционалност, стална готовост на отпор, имали су првенство над опрезношћу. Црногорац на граници XIX и XX вијека није био спреман да попусти својој гордости, пред надменом силом. Навикнут да живи у ратном стању, није се бојао непријатеља. Такав је био и Гавро Вуковић, иако слично понашање у дипломатији, по правилу, не доноси успјех.

Ипак, много више, по мишљењу аутора *Мемоара*, репутацији земље је штетила финансијска политика књаза Николе, прекомјерни трошкови двора и „авантуре“ у које је било укључено књажевско окружење, тражењем „лаког новца“. Посебно скандалозан био је историјат поштанског дуга 1899-1900. године, када књажевина није испуни-

⁸ Бењамин Калај од 1882. обављао је послове управе над Босном и Херцеговином, правећи од ње саставни дио Аустро-Угарске. Он је успјешно истиснуо врхушку и замијенио је одлично припремљеним аустријским чиновницима. Видјети: *Југославија в XX веке. Очевки политической истории*. Москва 2011, 159

⁹ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т 3. 44-45.

¹⁰ Исто, Т 3. 194.

ла преузете међународне обавезе и није слала „одмах“ иностраним адресатима поштанске новчане налоге, користећи их за затварање рупа у буџету. Послије тога, када је европска штампа сазнала о томе и „подигла страшну буку“, слика херојске Црне Горе у очима иностраних партнера знатно је изблиједила. Но, губитак ауторитета није била највећа посљедица поштанске афере. Вуковићу је стављено до знања да су Аустријанци били спремни да окупирају дио црногорске територије да би присилили књажевину да врати дуг. Министар је искрено написао да би земљи пошло за руком да се избјегне толико погубних посљедица: „Ако би нас Русија, наша вјечна добротворка, спасила од те кризе“.¹¹ Не једанпут у својим *Мемоарима* он се враћао на тему непотребних дугова и претјераних трошкова монарха и његовог двора. Описујући како је наговарао књаза да се ограничи на скромне свечаности умјесто помпезних и скупих, Вуковић је признавао да су власти у земљи живјеле од истих средстава и самим тим се мијешале у развој земље.

Занимљиво је да се у Мемоарима Гавра Вуковића нашла праведна, а не популарна, или уљепшана рефлексивна криза у историји односа Русије и Црне Горе. С једне стране књажевски министар је у више наврата благодарио руско руководство за помоћ пружену у тешким тренуцима, којих је било јако много у животу земље. С друге стране, он је крајње непристрасно говорио како о општој политици руске империје на Балкану, тако и о руским дипломатама, са којима је имао сарадњу током много година. Главна оштрица, ако не и окривљивање, били су у томе што се Русија држала „непомично“, по инструкцијама министра, принципалитетско кво и показала спорост и претјерану опрезност не журећи да подржи црногорске политичаре у смјелим замислима: „бојећи се да ти планови могу постати ново оптерећење за Русију“. По тврдњама Гавра Вуковића, код руских дипломата: „владала је нека одвратна предрасуда према свему ономе што је Црна Гора за свој бољи развитак предузимала. Шта ће Црној Гори железница, шта ће путеви, а нашто пристаништа? За Црну Гору није цивилизација, већ треба да остане завазда као један војни логор у патријархалном облику. Ми нијесмо имали начина борити се с том предрасудом, нити Русију позвати на непосредну помоћ ма у чему што би нас могло удаљити из тога стања које је она с увјерењем, али погрешно, замишљала да је најопасније за Црну Гору“¹². Такви коментари од човјека, кроз чије руке су пролазиле астрономске суме, упућиване из Петрограда на Цетиње, за развој државног апарата, армије, школа, црква, звучали су као незахвалност. Политичару тако високог ранга не би сметало да се замисли над тим, што је цијена про-

¹¹ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т 3, 197.

¹² Г. Вуковић, *Мемоари*, Т 3, 209.

греса и изградње државности на рачун друге земље. Вуковић није примијетио да је својим ставовима према Русији дефинитивно смањио тежину значаја Црне Горе као самосталне државе. Он је индиректно признао да књажевство, у принципу, није могло ријешити стратешке задатке развоја земље без руске помоћи. Противурјечности између увјерења и рада политичара биле су очигледне.

Ипак, за разлику од књаза Николе, министар иностраних дјела није био сасвим увјерен да је Русија обавезна да увијек пружа помоћ и рјешава проблеме књажевства. За њега су били непријатни неодмјерени расходи двора ПетровићЊегош, и био је јако посрамљен и обесхрабрен сваки пут када га је монарх хитно слао у европску пријестоницу ради нових зајмова. Војвода је схватао да старе дугове земље није могуће подмирити и да је зато опасно правити нове. Посебно му је било тешко да умири савјест у случајевима када се радило о финансијској помоћи од руске империје. По основу својих службених обавеза он је морао скоро свакодневно имати контакте са руским дипломатама, који су у било ком тренутку могли затражити од књажевине како извјештај о новчаним питањима, тако и потчињавање у рјешавању политичких несугласица. Разумијевајући како много зависи од воље Петрограда, Гавро Вуковић ипак није могао умирити свој понос и претворити се у послушног млађег партнера велике државе. Суптилно осјећајући двосмисленост ситуације, он је био увјерен да је у првом реду слуга своје домовине и господара, а не страних агената. Поносио се тиме што је о ставу Министарства иностраних дјела одмах обавијештен руски министар резидент К.И. Аргиропуло и што свака информација, која је долазила у Министарство, није чекала да се у виду „рапорта“ накнадно достави из мисије.

Са лоше прикривеном злурудошћу Вуковић се сјећао како се љутио руски представник, када је сазнавао новости од иностраних колега, касније од других,¹³ иако је признавао да је Аргиропуло био „заиста разуман дипломата, добар човјек и постојан пријатељ Црне Горе“. Ташко је разумјети зашто војвода Гавро није сматрао потребним да се чешће сусреће са тако поузданим пријатељима.

Други сарадници мисије, на страницама књиге, изгледају сасвим неупадљиво. К.А. Губастов је показивао узнемиреност пословима књажевства, посебно због некакве: „подмуклости“ (лукавости, вјероломства, подлости) који су изазивали његово незадовољство, на основу чега је војвода изводио закључак: „Ја сам примијетио да је он био веома задовољан ако књаз не би постигао циљеве или би одложио своје планове.¹⁴ За П.М. Власова је речено и то да још једног таквог човјека, не-

¹³ Г. Вуковић, *Мемоари* Т3, 91.

¹⁴ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т3, 168.

прикладног за рад на Цетињу не би било могуће пронаћи у цијелој Русији. Ј.Ј. Соловјев „надмен и злобни секретар се осмелио да посумња у љубав и благодарност Црногораца само зато што је у данима жалости за морнарима погинулим у Цусимској (Цушимској) бици, одржана у Црној Гори свечаност у вези са отварањем фабрике дувана, и ако би ко од гостију подигао здравицу за адмирала Тогоа“. Из неких разлога Вуковић је био убијеђен да је Соловјев очекивао „да ћу ја пузати на кољенима пред његовом надменошћу, и да ћу сматрати милошћу кад он мене буде понижавао“.¹⁵

Како схватити те негативне критике људи који су представљали Русију у Црној Гори, на званичном нивоу, откуда такав бијес и отворена неправда? У етнопсихологији такво понашање називају «каузалном дистрибуцијом». Другој земљи, туђем народу, појединим људима приписивати негативне квалитете (агресивност, нечасност итд.) о њима не знајући, не располажући информацијама. Дефицит информација рађа подозрење. Живјећи у стално стресној ситуацији, Црногорци нијесу вјеровали странцима и односили су се према њима подсмјешљиво и неблагодарно. Но, Гавро Вуковић је био одлично упознат о осјећањима Руса према Црногорцима. Утолико прије није сматрао потребним да скрива свој непријатељски однос према колегама, оштро их осуђујући. Он је заиста прилично збуњено објаснио себи самом и својим читаоцима, зашто су њему непријатне ријечи и поступци руских дипломата: „Дипломација је уопште ћудљива, завидљива, а често и пакосна. Нарочито је била ћудљива руска дипломатија. Умољена да што учини у нашу корист код које од великих сила тешко се рјешавала. Постигнемо ли то исто нашим самосталним путовима, она нам је аплаудирала на успјесима. По свршеном чину, она нам је честитала на измирењу с Германима. Ипак, нашу самосталну радњу у спољној политици није мога да трпи ниуком случају. Захтијевала је да будемо њени „посилни“, без своје иницијативе. Ми смо се од тога вазда отимали и на чуђење многих ипак остали у доброј наклоности руској“.¹⁶

Из ријечи министра није јасно каква је тенденција доминирала у понашању руских политичара: они су држали Црну Гору на кратком повезу не дајући могућност постизања стратешких циљева? Или се радиовала за партнере тада када би постигли успјех? Одговор на то питање Гавро Вуковић није имао.

Вјероватно је осјећао неефикасност политичког курса чија се суштина састајала у томе - како искористити спољне силе ради унутрашњих задатака. Таква тактика била је опасна. Независност којој је

¹⁵ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т.3, 127

¹⁶ Г. Вуковић, *Мемоари*, Т.3, 105

стремила деценијама топила се пред очима. Све мање је било могућности да се дјелује самостално, а све више требало послушности према покровитељима из Петрограда. Мада се војвода хвалио што је био против притиска Русије, у дубини душе је схватао да руска дипломатија није тежила да лиши Црногорце своје политичке воље. Говорећи ријечима аутора мемоара „пространа руска природопротутала је пилулу“ Црногораца. Значи, то није био успјех Црногораца, то је била ширина погледа и стрпљив однос моћног савезника према свом неискусном партнеру. Тешко је било црногорском политичару да се задовољи сазнањем како мало зависи од њега самог, и како лако његова домовина може постати инструмент у туђим рукама. Можда зато он није хтио да призна да су руске дипломате, без обзира на изражену арогантност, биле у праву позивајући на суздржаност и опрезност. А може се претпоставити да је у *Меморанма* свјесно направљен покушај помјерања, макар и дјелимичне тежине одговорности за сопствене неуспјехе у спољним односима, осјећајући самим тим олакшање због кривице пред сународницима. У сваком случају, у сјећањима Гавра Вуковића постоји нешто што није могуће пронаћи у званичним документима. Постоји видљива емоционална веза у руско-црногорских односима.

Два различита менталитета, руски и црногорски, посматрани су очима Црногорца и читаоци сами могу направити закључак о њиховим односима. Такође јарко и „сочно“, народним језиком са емотивним коментарима, књажевски министар иностраних дјела је писао и о односима са другим европским државама. По правилу он није био задовољан понашањем партнера, који су често налазили повода за критику страних дипломата, независно од тога каква су питања расправљана. И економски и политички послови ишли су другачије од тога како су то жељели црногорски политичари, тако да је у већини случајева било потребно прилагодити се и споразумјети се са европским државама. Снага није била на страни црногорске монархије, што је очигледно веома снажно узнемиравало аутора *Мемоара*.

Сумирајући, можемо казати да су сви дјелови *Мемоара*, независно од тога на какав садржај се односили, испуњени дубоким искуством аутора и његовом бригом за судбину своје земље. Закључци политичара често су противурјечни, оцјене субјективне и не увијек тачне, а представе о достигнућима књажевства понекад далеко од реалности. Но, управо зато црногорска визија историјских процеса, та црногорска слика свијета, чини највећу вриједност успомена Гавра Вуковића. Захваљујући његовим *Мемоарима* ми можемо судити како је тешко напредовала процес доградње црногорске државности крајем XIX и почетком XX вијека.

Varvara BORISOVNA HLEBNIKOVA

THE MEMOIRS OF GAVRO VUKOVIĆ AS A REFLECTION
OF MONTENEGRIN FOREIGN POLICY

Summary

In this paper we are talking about the memoirs of the Foreign Minister of Montenegro Gavro Vukovich, where not only valuable historical facts can be found. An outstanding politician of the turn of the XIX-XX centuries summed up his own political career and gave a detailed analysis of the activities of the princely government aimed at strengthening the international position of the country. Not all the diplomatic efforts of the Montenegrin elite deserved a positive assessment of the author. Especially I want to draw attention to the desire of Gavro Vukovich to learn from the mistakes and miscalculations made by the leadership of the principality.